

महारानी उपन्यासमा नारी सामाजिक उत्पीडन

लक्ष्मीशरण अधिकारी

सार

प्रस्तुत आलेखमा चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा रचित उपन्यास महारानी (२०७६) को नारीवादी कोणबाट अध्ययन गरिएको छ। सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत पुस्तकालयलाई बनाइएको यस आलेखमा नारीवादी अध्ययनलाई सैद्धान्तिक आधार बनाइएकाले मूलतः निगमनात्मक शोधविधिको प्रयोग गरिएको छ। यस उपन्यासमा विश्वप्रभाजस्ता पात्रले खेप्नुपरेको मूलतः सामाजिक उत्पीडन र अंशतः राजनैतिक तथा सांस्कृतिक उत्पीडनका बारेमा गम्भीर विमर्श गरिएको छ। यस क्रममा नारीवादी समालोचनाको परिचय दिई नारीवादी आन्दोलनको पृष्ठभूमि, विकास र यसका उपधाराहरूको चर्चा गरी त्यसैको जगमा महारानी उपन्यासको विमर्श गर्ने उद्देश्यले यो आलेख तयार पारिएको हो। महिलाका बारेमा प्रस्तुत गरिने दर्शन र राजनीति नारीवाद हो। नारीवादले पुरुषका तुलानामा नारी पछि परेका हुँदा पुरुषसह हक र अधिकार का लागि पितृसत्ताका विरुद्ध आवाज उठाउन प्रेरित गर्छ। लिङ्गका आधारमा हुने भेदभाव र दमनका कारण महारानी उपन्यासले राजनीति, अर्थतन्त्र, शिक्षा र शक्तिका स्रोतहरूमा पुरुषको वर्चस्व रहे पनि देशमा सङ्कट परेका बखत नारीहरूको भूमिका अद्वितीय रहँदै आएको तथ्य खुलासा गर्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगिएको छ। विगतमा नारीप्रति गरिएको सामाजिक विभेद तथा उत्पीडनलाई चर्चामा ल्याउनु यस अध्ययनको प्राप्ति हो।

मुख्य शब्द : पितृसत्ता, बहुविवाह, मूल्यहीनता, रुढिग्रस्त संस्कार र लैङ्गिक विभेद।

विषय उठान

प्राकृतिक वा शारीरिक रूपले महिला र पुरुषमा भिन्नता देखिए पनि महत्त्वका दृष्टिले यी दुबै समान हुन्। परिवार, समाज र राज्यले शिक्षा, कानून र धर्मका नाममा नारीमाथि संस्थागत रूपमा विभेद गर्दै आएकाले नारी र पुरुषको अवस्था असमान रहेको छ। नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिक विभेदीकरणबाट उत्पन्न समस्याका बारेमा विमर्श हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्नीमान्छे* (२०११) बाट भएको मानिन्छ। विजय मल्लको *अनुराधा* (२०१८), भवानी भिक्षुको *सुभद्रा बज्यै* (२०१९), पारिजातको *शिरीषको फूल* (२०२२) र *अनिदो पहाडसँगै* (२०३९) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *तीन घुम्ती* (२०२३), सरुभक्तको *तरुनी खेती* (२०५३), पद्मावती सिंहको *समान्तर आकाश* (२०६२) लगायतका दुई दर्जन जति उपन्यासमा लैङ्गिक विभेदबाट आहत बन्न पुगेका नारीको कथा भनिएको छ। पर्वत राज्यको अखण्डताका निमित्त प्रेमी र पति गुमाएकी एउटी नारीको कथा (२०७६) उपन्यासमा भनिएको छ। यसमा उच्च वर्गको धरापिलो जीवन र निम्न वर्गका नारीहरूको अगतिलो जीवनको प्रस्तुति छ। यसका लेखक चन्द्रप्रकाश बानियाँ हुन्। अखबारहरूमा संस्कृति र राजनीति विषयक स्तम्भ लेख्ने बानियाँले गैरआख्यानात्मक कृति पनि लेखेका छन्। यस आलेखमा नारीवादी कोणबाट विश्लेषणका निमित्त *महारानी* उपन्यासको चयन गरिएको छ। यो चयन स्वैच्छिक हो। यस आलेखमा *महारानी* उपन्यासका अन्य शक्तिहरू जस्तै- ऐतिहासिक, देशभक्ति, संरचनात्मक, भाषाशक्तिका बारेमा नभएर नारीपुरुष शक्तिसम्बन्धको असन्तुलित स्वरूपका कारणले नारीहरूले भोग्नुपरेका सामाजिक उत्पीडनलाई नारीवादी कोणबाट अध्ययन गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। कृति विश्लेषण पद्धतिको प्रयोग गरिएको यस लेखमा मूलतः निगमानात्मक शोधविधिको प्रयोग गरिएको छ।

समस्याकथन

महारानी उपन्यासलाई विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिने भए पनि यस आलेखमा नारीवादी कोणबाट विश्लेषण गर्नका निम्ति लिखित प्राज्ञिक जिज्ञासालाई यस लेखमा समावेश गरिएको छ :

(क) महारानी उपन्यासका नारी पात्रले भोग्नुपरेका सामाजिक तथा राजनीतिक उत्पीडन के कस्ता छन् ?

(ख) यस उपन्यासका नारीहरूले र लेखकले पितृसत्तालाई कसरी हेरेका छन् ?

शोधविधि

प्रस्तुत अध्ययन नारीवादी कोणबाट महारानी उपन्यासको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । अध्ययनका निम्ति आवश्यक सामग्री सङ्कलनका लागि मुख्य स्रोत पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा महारानी उपन्यास रहेको छ भने नारीवादसँग सम्बन्धित समालोचनात्मक लेख द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यो आलेख महारानी उपन्यासको नारीवादी कोणबाट विश्लेषणमा केन्द्रित रहेकाले निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीले भोग्नुपरेका सामाजिक समस्यालाई खोतल्ने क्रममा प्रस्तुत उपन्यासको औपन्यासिक परिवेश र नारीहरूको अभिव्यक्तिगत अवस्थाको पनि रेखाङ्कन गरिएको छ ।

नारीवादी समालोचना

नारीवादी साहित्यिक समालोचना सांस्कृतिक स्वतन्त्रता तथा समानतासँग सम्बद्ध छ । पश्चिममा नारीवादी आन्दोलन विकसित भयो । यो आन्दोलन पितृसत्तावादको विरोध र नारीमुक्तिको प्रश्नसँग जोडिएको छ । यसले साहित्यको पितृसत्तात्मक व्याख्याप्रति प्रश्न गर्छ र यसले पुरुषद्वारा स्थापित मूल्यको विरोध गर्छ । शारीरिक रूपले नारी र पुरुषको भिन्नता स्वाभाविक छ तर महत्त्वका दृष्टिले यी दुबै समान छन् । कतिपय मान्छेका निम्ति लिङ्ग भेद र लैङ्गिक विभेदीकरण उस्तै विषय मानिए पनि यी भिन्न विषय हुन् । लिङ्ग भेद प्राकृतिक भिन्नताको विषय हो भने लैङ्गिक विभेदीकरण सामाजिक विषय हो । समाज र राज्यले निर्माण गरेका शिक्षा, धर्म, कानून, व्यवसाय सबैमा नारीको भूमिका पुरुष शासित समाजमा निर्णायक हुन सकेन । नारीलाई हीन तुल्याउने कार्य सामाजिक व्यवस्थाले गरेको हो । नारीवादले नारीमाथि हुने अनेक किसिमका उत्पीडनको विरोध गर्छ । वर्तमान समयमा पनि महिलालाई सम्पत्तिको अधिकार, सन्तानमाथिको अधिकार, धार्मिक अधिकार, आफ्नै शरीरमाथिको अधिकार दिन हच्किएको अवस्था छ । नारी समानताको विषय समाजलाई पूर्णाङ्ग बनाउने प्रयत्न भएकाले पुरुषहरूको पनि सरोकारको विषय बनेको छ । नारीको हक अधिकारको समर्थन गर्ने पुरुष पनि नारीवादी हुन् । स्वतन्त्रता र समानताको हक दलित, जनजाति, कालाजाति सबैले पाउनुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा नै नारीवाद आएको हो । पुरुष र महिलाका बिचमा समानता ल्याउन चलाइने सामाजिक आन्दोलन नै नारीवाद हो ।

नारीवादी आन्दोलन

विश्वमा नारीमुक्ति आन्दोलनको इतिहास अठारौँ शताब्दीदेखि थालनी भएको हो । अमेरिकी र फ्रेञ्च क्रान्तिपछि पुरुषलाई नागरिकताको अधिकार भए पनि महिलालाई आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक अधिकारबाट वञ्चित गरिएको थियो । मेरी उलस्टोन क्राफ्टले सन् १७९२ मा प्रकाशित *भिन्डकेसन अफ वुमन* शीर्षक पुस्तकमा

महिलालाई पनि पुरुषसरह अधिकार हुनुपर्ने जिकिर गरिन् । नारीवादी आन्दोलनको प्रथम चरण उनको कृतिबाट सुरु हुन्छ । त्यसपछि जोन स्टुअर्ट मिलले *द सब्जेक्सन अफ वुमन* (१८६९) लेखी नारीवादी आन्दोलनलाई गति दिए । प्रथम विश्वयुद्ध हुँदा कार्यालय कुर्नका लागि महिलाले अवसर पाएका हुन् । महिलाले मताधिकार को अवसर पनि यही समयमा प्राप्त गरे । नारीवादी आन्दोलनको दोस्रो चरण सन् १९४९ देखि सुरु हुन्छ । सन् १९४९ मा सिमोन द बोउवारले *ल डुजियम सेक्स* लेखेर नारीवादी आन्दोलनमा हलचल मच्चाइन् । पितृसत्ताले नारीलाई दोस्रो दर्जामा राख्ने गरेको तथ्य उनले प्रस्तुत गरिन् । उनको पुस्तक *द सेकेण्ड सेक्स*का रूपमा भएको अङ्ग्रेजी अनुवादद्वारा यसको प्रभाव बाँकी विश्वमा विस्तारित भयो । सन् १९६० तिर महिलाले शरीरमाथिको अधिकारजस्ता विषयमा कुरा उठाउन थाले । सन् १९६० को दशकलाई पितृसत्ता, लैङ्गिकता र महिलाको घरेलु शोषणका विरुद्धका दशकका रूपमा लिने गरिन्छ (भट्टराई, २०७७ पृ. ११४) । यस दशकको लैङ्गिक अध्ययनको शक्तिशाली कृति बेट्टी फ्रिजनको *द फेमिनिन् मिस्टिक* (सन् १९६३) हो । सन् १९७०मा नारीवादी आन्दोलनको तेस्रो चरण सुरु हुन्छ । १९७०मा नारीवादी आलोचना अनेक समुदायमा विभाजित हुन्छ । कृषि अर्थशास्त्री एस्थप बजरपले रसियन, ल्याटिन, अमेरिकन र अफ्रिकन महिलाहरूमाथि अध्ययन गरेर *वुमन्स रोल इन इकोनोमिक डिभलपमेन्ट* (१९७०) लेखी महिलाहरूबाट अप्रत्यक्ष रूपमा आर्थिक योगदानको काम भइरहेको तथ्य प्रकाशित गरिन् । विकासका स्रोत र साधनमा महिलाको पनि पहुँच उपलब्ध हुनुपर्छ भन्ने आवाज यही दशकमा उठ्यो । गोरा नारी, काला नारी, इस्लामी नारी, दलित नारीको अवस्था एउटै छैन भन्ने कुरा तेस्रो चरणमा उठ्यो । सन् १९८० देखि नारीवादी आन्दोलनको चौथो चरण सुरु हुन्छ । चौथो चरणमा आइपुग्दासम्म महिलाको परम्परागत भूमिका फेरिन्छ । उनीहरूलाई आर्थिक र मनोवैज्ञानिक रूपमा समान भएको आभास हुन थाल्यो । शिक्षा, राजनीति, कला, साहित्यजस्ता क्षेत्रमा महिलाको उपस्थिति बलियो हुन थाल्यो ।

नारीवादभित्रका विभिन्न उपधाराहरू

नारीवाद अन्तर्वस्तु प्रधान साहित्यिक आन्दोलन हो । नारीवादलाई उदार, मार्क्सवादी, आमूल, सांस्कृतिक, अस्तित्ववादी, मनोविश्लेषणात्मक, उत्तरआधुनिकतावादी धारामा विभाजन गरी नारीका समस्यालाई केलाउने गरिएको छ ।

उदार नारीवाद परम्परागत धारा हो । विश्वव्यापी संसारको आयको दश प्रतिशत मात्र नारीहरूको पोल्टामा जान्छ र संसारको एक प्रतिशत सम्पत्ति मात्र तिनको नाममा छ (उप्रेती, २०६८ पृ. २३६) । उदार नारीवादीले पुरुषसँग आर्थिक, समाजिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा बराबरीका कुरा उठाउँछन् । 'उदारवादी नारीवादले महिलामाथिको उत्पीडनको कारणका रूपमा जैविक होइन, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिकलाई लिन्छ' (चैतन्य, २०७० पृ. १६०) । समान कामका लागि समान ज्याला, स्वतन्त्रता, नागरिक अधिकार, प्रजननसम्बन्धी अधिकारजस्ता मुद्दा यसले उठाउँदै आएको छ । यसले महिलामुक्तिका लागि महिलाहरूलाई हर क्षेत्रमा समान अधिकार दिनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दन्छ । पितृसत्ताको संरचनात्मक परिवर्तनलाई नभई त्यसको सुधारमा जोड दिनु र गोरा महिलाका मुद्दा बोक्नु उदार नारीवादका सीमा हुन् ।

मार्क्सवादी नारीवादका अनुसार नारीमाथि हुने उत्पीडन र मुक्तिको प्रश्नलाई वर्गीय र लैङ्गिक दुवै दृष्टिले हेर्न आवश्यक छ । नारीमुक्तिका लागि पुँजीवादी व्यवस्थाको अन्त्य र समाजवादी व्यवस्थाको स्थापना आवश्यक

हुन्छ (चैतन्य, २०७० पृ. १६०) । एङ्गोल्सका भनाइमा परिवारको सम्पत्तिको अधिकार पुरुषमा एकात्रित भएपछि नारी सर्वहारा बनेकी हो । मार्क्सवाद नारीवादसँग स्थायी रूपमा जोडिएको छ (कावर्ड, सन् १९८३ पृ. १३०) । मार्क्सवादीहरूका भनाइअनुसार वर्ग आधारभित्र पर्छ भने लिङ्ग अधिचरणाभित्र पर्छ । इम्मा गोल्डमेनले आर्थिक पराधीनता नै वेश्यावृत्तिको कारक हो भनेकी छन् (अधिकारी, सन् २०१४ पृ. ६३) । पुँजीवादी पितृसत्ताको अवसानपछि मात्र वेश्यावृत्ति समाप्त हुन्छ भन्ने उनको दृष्टिकोण छ । जिलाइ आइन्सस्टिनका अनुसार महिलाहरूलाई दमन गरिने मूल कारण पुरुष प्रभुत्व र पुँजीवादी व्यवस्थाको गठबन्धन हो (पाण्डे, २०६९ पृ. १८) । मिसेल बारेटले गृहस्थीको आर्थिक सङ्गठन, शिक्षा पद्धति, लैङ्गिक पहिचान र यौन तथा शारीरिक पुनरुत्पादनको सम्बन्ध आदिका सन्दर्भबाट नारी लैङ्गिक अवधारणाको मार्सेली विश्लेषण प्रस्तुत गरेकी छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६१ पृ. ३७४) । मार्क्सवादको मान्यतालाई विभिन्न कोणबाट हेरिएको छ । युरोपको पूर्वीभागमा समाजवाद समाप्त भएपछि मार्क्सवादी नारीवादको मृत्यु भयो भन्नेहरू पनि छन् (म्यासेन, सन् २००० पृ. ५९) र यो अभै सान्दर्भिक छ भन्नेहरू पनि छन् (बिस्ले, सन् १९९९ पृ. ५९) । मार्क्सवादले सामाजिक शोषणको मुख्य जोड वर्गलाई मान्छ भने मार्क्सवादी नारीवादीहरूले लिङ्गलाई मान्छन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ पृ. ९१) । मार्क्सवादी नारीवादका अनुसार यौन शोषण, पितृसत्ता, सांस्कृतिक विभेद पुँजीवादसँग कुनै न कुनै रूपमा जोडिएका छन् ।

मार्क्सवादी राजनीतिबाट असन्तुष्ट समूहले आमूल नारीवादी धारालाई जन्म दिएका हुन् । पश्चिमी समाजमा सन् १९६० सुरु भएको युवा आन्दोलनबाट आमूल नारीवादी धारा सिर्जना भएको हो । आमूल नारीवादले विद्यमान नारी उत्पीडनलाई समूल नष्ट गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । आमूल नारीवादीका अनुसार सम्पूर्ण पुरुषहरू शक्तिशाली छन्, अन्यत्र कतै शक्तिशाली हुन नसकेका पुरुष पनि आफ्नो वृत्तिका महिलाका अगाडि शक्तिशाली रहेकै हुन्छ (त्रिपाठी, सन् २०१२ पृ. ९६) । यो धाराले शरीर राजनीतिलाई बढी महत्त्व दिन्छ । विषम लिङ्गहरूका बिचको संस्थापनले महिलालाई पुरुषका अधीनमा पारेको हो भन्ने आमूल राजनीतिको केन्द्रीय सिद्धान्त हो (टुना, सन् २०१२ पृ. ९६) । राजनीतिक रूपमा सङ्गठित भएर यौन केन्द्रित व्यवस्थालाई धुलो चटाउनु यस धाराको उद्देश्य हो । यस धाराले पितृसत्तामा सुधार गर्दै जाने भन्ने दृष्टिकोणको सट्टा आमूल परिवर्तन आवश्यक छ भन्ने मान्यता राख्छ । उनीहरूका भनाइमा पितृसत्तात्मक समाजमा नारीलाई यौन उपभोग्य वस्तुका रूपमा हेरिन्छ भने पुरुषलाई उपभोक्ताका रूपमा हेरिन्छ ।

सांस्कृतिक नारीवादीहरूले राजनैतिक परिवर्तनको सट्टा सांस्कृतिक रूपान्तरणमा जोड दिन्छन् । सन् १९७० को दशकदेखि नारीवादी पक्षलाई सांस्कृतिक रूपमा पुनर्मूल्याङ्कन गर्न थालियो । नारीहरूले स्त्रीत्व गुणलाई व्यक्तिगत शक्ति र गौरवको वस्तु ठाने । यसले नारीलाई उच्च नैतिकता उपलब्ध गराउन सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्ने तथ्यलाई इङ्गित गरे (शिवाकोटी, २०६२ पृ. ३०३) । यिनीहरूका विचारमा पुरुष र नारीका लैङ्गिक भिन्नता मात्र नभएर सांस्कृतिक स्वभावमा पनि भिन्नता छ ।

नारीवादी चिन्तनको विशद चर्चा सिमोन द बोउवारको *द सेकेन्ड सेक्स* (सन् १९४९) बाट भएको हो । नारीको अवस्थाबारे वर्णन गरिएको यो कृतिको चिन्तन अस्तित्ववादी छ । यसमा बोउवारले महिलाको सांस्कृतिक र राजनैतिक अवस्थाबारे चिरफार गरेकी छन् । उनले मार्क्सवादले सत्ताको उन्मादले नारी समस्याको हल गर्न सक्तैन

भनेकी छन् । उनले आमा छोराको सम्बन्धमा कामुकता उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा अस्वीकार गरेकी छन् (बोउवार १९९८ पृ. २६५) । उनले क्रान्तिका बखत नारीको सहायता खोजे पनि सत्तामा पुगेपछि पुरुषले नारीमाथिको दमन गर्छ भनेकी छन् । मेरी डेलीको अस्तित्ववादी चिन्तनमा आधारित *बियोन्ड गड द फादर* (१९७३) कृतिमा सबै खालका विभेद विरुद्ध डटेर लड्नुपर्छ भनिएको छ ।

नारीवादी आन्दोलनको अर्को धारा फ्रेञ्च नारीवादी आन्दोलनसँग सम्बद्ध छ । यो धारा खास गरी मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिबाट प्रभावित छ । फ्रान्सेली महिला लेखकहरू विगतको साहित्य पुरुषद्वारा लेखिएको भन्दै साहित्य समाजको दर्पण हो र त्यो भाषाबाट व्यक्त हुन्छ भन्ने कुरा अस्वीकार गर्छन् (गुएरिन, सन् १९९९ पृ. २०३) । बौद्धिकता यस धाराको विशेषता हो । जुलियट मिचेलको *साइको एनालिसिस एन्ड फेमिनिज्म* (१९७५) यस क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण कृति हो । ज्याक लकानको नयाँ मनोविश्लेषणको विस्थापन सिद्धान्तलाई रेखाचित्रद्वारा प्रमाणित गर्न खोज्दै यस धाराका नारीवादीहरूले पुरुष र नारीको समानताको समस्या हल गर्ने प्रयास गरेका छन् (बराल, २०६४ पृ. ६९) । फ्रायडले लिङ्गलाई जैविक अड्का रूपमा व्याख्या गरे भन्ने लकानले त्यसलाई प्रतीकात्मक सांस्कृतिक अर्थ दिए । त्यसैले नारीवादीहरू लकानको मनोविश्लेषणात्मकप्रति आकर्षित भएका हुन् (अधिकारी, २०६१ पृ. ६२) । जुलेवा क्रिस्तेवा, लुसी इरिगरी तथा हेलेन सिकससहरूको भनाइ पश्चिमी संस्कृति दमनात्मक तथा पुलिङ्ग शब्द केन्द्रित छ । धर्म र दर्शन मात्र होइनन् कि भाषा पनि लोमने मान्छेकै पक्षमा छ (गौतम, २०५० पृ. ४२१) । महिलामा हुने हीनताको भावना जैविक भिन्नताको कारणले नभएर सामाजिक व्यवस्थाले उत्पन्न भएको हो । एड्रिन रिचका भनाइअनुसार पुरुषले आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग गरेर महिलामाथि विषम लैङ्गिकता लादेको हो र पुरुष आफ्नो शारीरिक, आर्थिक एवं संवेगात्मक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि यस्तो कार्य गर्छ (टुना, १९९५ पृ. १९८) । लकानले लैङ्गिकता सामाजिक निर्माण हो भनेका छन् ।

उत्तरआधुनिकतावादी नारीवादीहरू हरेक व्यक्तिलाई आफ्नो भनाइ व्यक्त गर्ने अधिकार हुन्छ भन्छन् । यिनीहरूका अनुसार शोषणका अनुभव सबै ठाउँमा एउटै प्रकृतिको नहुने हुनाले सम्बन्ध बिच्छेद गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा आफैँले तय गर्ने कुरा हो । हेलेन सेक्ससले नारीवादी लेखनको विकास गरी पुरुषद्वारा परिभाषित संसार बदल्नुपर्छ भनेकी छन् । लेखाइ र बोलाइका माध्यमबाट मौनता तोड्नुपर्ने कुरामा उत्तरआधुनिकतावादी नारीवादले जोड दिन्छ ।

सन् १९७० को दशकपछि विनिर्माणवादी, मिथकीय, उत्तरसंरचनावादी, कालाजातीय, समलिङ्गीय लगागतका अनेक प्रकारका नारीवादको विकास भएको छ । नारीवादले साहित्येतर कुरामा बढी ध्यान दिने भए पनि नारीमाथि पुरुषका अधीनस्था समाप्त पार्ने दिशामा यो आन्दोलन अघि बढेको छ ।

महारानी उपन्यासमा नारीवाद

शीर्षक

महारानी इतिहासलाई पृष्ठभूमि बनाएर लेखिएको कल्पना प्रधान उपन्यास हो । यस उपन्यासको नामकरण यसै उपन्यासमा चित्रण गरिएको मूल समस्या तथा यसै समस्याकी संवाहक मूल नारी चरित्र विश्वप्रभाको जीवन सन्दर्भबाट भएको हो । उपन्यासको प्रकाशनकाल (२०७६) भए पनि यसको परिवेश लगभग तीन शताब्दी पुरानो

हो । यसले तिन सय वर्ष पुरानो नारी समस्याको चित्रण गर्छ । विश्वप्रभालाई किन महारानी भनियो भन्ने सन्दर्भमा किंवदन्तीको अडेसो बनाएर कथा भनिएको छ र यसमा पर्वत राज्यका राजा घनश्याम लगायतका पात्र, घटना, प्रसङ्गहरूको वृहत् परिचर्चाले पनि महत्त्व पाएको छ । शीर्षकमार्फत नारी प्रधानता भल्केको छ भने अर्कातिर यसले प्रमुख नारी पात्रको चारित्रिक अवस्थिति र बलिदानको भूमिकालाई स्थापित गराउने प्रयत्न पनि गरेको छ । यस उपन्यास मार्फत विश्वप्रभाको बलिदान राज्यको अखण्डताका निमित्त निर्णायक रहेको पुष्टि गर्न खोजिएकाले उपन्यास शीर्षकदेखि नै नारीकेन्द्रित रहेको पुष्टि हुन्छ ।

औपन्यासिक परिवेश र नारी

महारानी उपन्यासले विश्वप्रभालाई केन्द्रमा राखे पनि तिन शताब्दी पुरानो बाइसी चौबिसी राज्यहरूमध्ये एक राज्य पर्वतको कथा भन्छ । यसमा पर्वत राज्यको दुःख, सुख, परम्परा, संस्कृति, सत्ता सङ्घर्ष, भावना र बलिदान, विवशता र बाध्यता, पितृसत्ता र अन्धविश्वास आदिलाई विभिन्न घटना र चरित्रद्वारा प्रस्तुत गरी यसमा तत्कालीन नेपाली समाजको सूक्ष्म तथा व्यापक प्रतिनिधित्व गराउने प्रयास गरिएको छ । यस प्रयासबाट तत्कालीन समाजको दृष्टिकोण र क्रियाकलापको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । उपन्यासले पर्वत राज्यको कथा समेटेको हुँदा कथानकको आयाम विस्तृत फलकमा फैलिएको छ । यसको स्वरूप पनि ३६८ पृष्ठमा विस्तारित र ५३ परिच्छेदरूमा विभाजित छ । औपन्यासिक समयका हिसाबले यसको कथानक युवराजको विवाह सन्दर्भबाट सुरु हुन्छ र विवाह भएको तिन वर्षसम्मका सन्दर्भपछि समाप्त हुन्छ । यो भुँइमान्छेलाई केन्द्र बनाएर लेखिएको उपन्यास नभए पनि यसले भुँइमान्छेको पनि कथा भन्छ ।

उपन्यासको मुख्य घटना स्थल बेनीबजारको पश्चिम खण्डमा अविस्थित कुरिलाखर्क रहेको छ । तत्कालीन महाराजा घनश्यामकी जेठी महारानी गुलवदनको छोरा मलेवम जन्मले र कान्छी महारानी जयन्तीका छोरा भद्रिवम गर्भले जेठोमध्ये कुन सन्तानलाई पर्वतको राजगद्दी हस्तारण गर्ने भन्ने समस्या परेका बखत विश्वप्रभाले व्यक्तिगत स्वार्थबाट माथि उठेर पर्वत राज्यका पक्षमा गरेको निर्णय र बलिदानले पर्वत राज्यको अखण्डता सुरक्षित बनेको सन्दर्भ उपन्यासमा छ ।

तत्कालीन समयमा विवाहलाई समेत सत्ता स्वार्थसँग जोडघटाउ गर्ने प्रचलन पाइन्छ । युवराजको विवाहका निमित्त विभिन्न ठाउँबाट नरिवल आउने चलन पाइन्छ । आफ्नी राजकुमारीलाई महारानी बनाउन राज्यहरू तँछाडमछाड गर्छन् तर राजकुमारीलाई सोधपुछ भने गर्दैनन् । जुन राज्यकी राजकुमारी बत्तीस लक्षणले युक्त छ, हेरकोर गर्दा पनि राम्रा लक्षण देखिन्छन् र सम्बन्ध बलियो हुन्छ, त्यही राज्यकी राजकुमारी विवाह गर्ने चलन देखिन्छ । प्रस्तावित बधुहरूका बारेमा गुप्त रूपमा जानकारी लिने र सभामा छलफल गरी हरेक दृष्टिले योग्यको छनौट गरी विवाह गर्ने परम्परा छ । नरिवल आएका मध्येबाट छनोट गरी एक वा धेरै राजकुमारीलाई राज्यमा डोली पठाएर मगाइन्छ अनि उपयुक्त लगन हेरी विवाह गरिन्छ । राज्यको पुरानो तुष मेटाउन र बलिया राज्यसँग सम्बन्ध जोड्न पनि विवाहलाई हतियार बनाउने चलन देखिन्छ । सामान्य अवस्थामा कुलकी बुहारी खाज्ने तर राज्यलाई सुरक्षित बनाउने वातावरण बन्छ भने विधर्मी र विजातीय भए पनि विवाह स्वीकार गर्ने परम्परा रहेको छ ।

समाजमा पितृसत्तात्मक वृद्धतन्त्र छ । कपर्दारकको पदवी सुमन्तलाई दिँदा अभिरञ्जन खुशी हुँदैन । राजकुमारीको विवाह हुँदा माइती पक्षले सुसारे दिने चलन छ । भविष्यका महारानीका निमित्त दरबारिया धर्म, संस्कृति, अदव, काइदा, अनुशासन आदि विषयमा प्रशिक्षण दिइन्छ । युवराजलाई भने राज्यले खर्च गरेर पढ्न पठाउँछ । विवाहमा दुलाहामाथि हमला हुने भयले डोली मगाउने चलन रहेको बुझिन्छ । दरबारियाहरूको शोख कालिजको शिकार गर्ने रहेको छ । निम्न वर्गले जार काट्ने कामलाई पुरुषार्थसँग जोडेको पाइन्छ । उच्च वर्गका पुरुषलाई मात्र इतिहास, पुराण, धर्म, नीतिशास्त्र, युद्धकला जान्ने अवसर उपलब्ध छ । महारानीको भूमिका निर्णायक हुँदैन सुभाब दिन मात्र सक्छन् । मुख्य अधिकार राजामा हुन्छ । यस उपन्यासले विश्वकर्मालाई समस्या समाधान समितिको सदस्यको भूमिका दिएको छ । थापा, छन्त्याल र मगरहरूलाई उच्च तहका पद दिइएको छैन । सामन्तवादका आधार जमिन, सत्ता र जागिर हुन् । यसमा बम मल्लहरूलाई मात्र वंशका आधारमा जमिन, सत्ता र जागिर उपलब्ध छ । सांस्कृतिक दृष्टिले उपन्यास सामान्ती सांस्कृतिक परिवेशको केन्द्रमा छ ।

यस उपन्यासका मुख्य घटनाहरू कुरिलाखर्क र बेनीमा घटेका छन् केही घटनाहरू ज्यामरुक र बाघखोरमा घटेका छन् । पर्वतका निकट आफन्त राज्यहरू लमजुङ र जुम्ला छन् भने पुराना मित्र राज्यहरू तनहुँ र पाल्पा छन् । गोरखा र जुम्लासँग सम्बन्ध बिग्रैको स्थिति छ । छाँची र देउपुरसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम भएको छ ।

पर्वहरूमा शुभकार्यका लागि श्रीपञ्चमीलाई महत्त्व दिने चलन छ । धितो बन्दक रकम फिर्ता गर्ने, साहुको रिन, व्याज तिर्ने भाका, लेनदेन, तमसुक, सरस्वती पूजा, विद्याध्ययन प्रारम्भ गर्ने, सबै काम यसै दिन हुन्छ । माईपूजा गरेपछि रोगव्याध रोकिन्छ भन्ने लोकविश्वास रहेको पाइन्छ । पूजापछि खानेकुरा बाँददा राजा, भाइभारदार, अङ्गारक्षक, भद्रभलादमी, पण्डित, पुरोहितलाई क्रमशः भाग लगाइन्छ अनि मात्र नारीहरूको पालो आउँछ ।

मूल समस्या

महारानी उपन्यासले नारीका समस्यालाई सामाजिक समस्याका रूपमा लिएको छ । मूलतः उदारनारीवादी धारालाई आधार बनाएर यो उपन्यास लेखिएको छ । अन्य धाराहरूको प्रभाव उपन्यासले आंशिक रूपमा ग्रहण गरेको छ । विश्वप्रभाले महलवसन्ताले जस्तै जीवनशैली अपनाएकी हुन्थी भने उसले लैङ्गिक ढङ्गले भोग्नुपर्ने समस्या परम्परागत नारीले भोग्ने प्रकारकै हुन्थे तर उसको वाचाल प्रवृत्ति र आस्तित्वक चेतनाले गर्दा उसले भोगेको लैङ्गिक उत्पीडन केही भिन्न बन्न पुग्यो । अरू नारीले भोगेका उत्पीडन परम्परागत नै छन् । अब यहाँ क्रमशः यस उपन्यासले रेखाङ्कित गरेका बहुविवाह, असमान शैक्षिक स्थिति, छोरीका जीवनको मूल्यहीनता, पितृसत्ता, अन्धविश्वास, मनोविज्ञानजस्ता प्रमुख समस्याका बारेमा चर्चा गरिन्छ ।

बहुविवाह : संसारका अधिकांश मुलुकमा राजनीतिक संस्थाका प्रमुख प्रायः पुरुष नै छन् र नीतिनिर्माणका हरेक निकायमा पुरुषकै बाहुल्य छ । धर्मग्रन्थका लेखक र व्याख्याता पुरुष नै छन् । पौराणिक पात्र, परम्परा र इतिहासलाई आधार बनाएर शासकले बहुविवाह गर्छन् र परिणाम गलत आएका खण्डमा महिलालाई नै दोष दिन्छन् । बहुविवाह गरी कामान्ध बनेको दशरथलाई विभिन्न मिथक बनाएर पितृसत्ताले आदरणीय राजा मान्छ भने आफ्नो छोरालाई राजा बनाउन खोज्ने यथार्थ प्रवृत्ति भएकी कैकयीलाई कुलटा मान्छ । महारानीका

शासकले परम्परालाई आधार बनाएर बहुविवाह गरेका छन् । प्रत्येक रानीको राजालाई रिभाउने र आफ्ना छोरालाई राजगद्दीमा बसाउने रहर हुन्छ । महाराज घनश्यामले बहुविवाह गर्नाले एउटी रानीको गर्भ पहिले रहने र अर्की रानीको गर्भपछि रहे पनि जन्म पहिले भएकाले संवैधानिक सङ्कट उत्पन्न भई छिमेकी राज्यले खेल्ने र लडाउने मौका पाएका छन् । उपन्यासकारले जन्मका आधारमा जेठो मलेवमप्रति सहानुभूति व्यक्त गरी यसलाई सत् पात्र बनाएका छन् ।

असमान शैक्षिक स्थिति : सभ्यताको आरम्भदेखि नै शैक्षिक क्षेत्र पुरुषको नियन्त्रणमा रहेको देखिन्छ । हुन त पूर्वीय सभ्यताको इतिहास हेर्दा वेदका मन्त्रहरूको लेखनमा महिलाहरूको सहभागिता देखिन्छ । त्यसपछिका ग्रन्थहरूको लेखनमा महिलाहरूको उल्लेख्य सहभागिता देखिन्छ । *महारानी* उपन्यासमा युवराजलाई दिइने र राजकुमारीलाई दिइने पाठ नै फरक छ । युवराजलाई चतुर, साहसी, व्यवहारकुशल, नीतिज्ञ, शास्त्रप्रवीण बनाउन गुरुकुलमा पठाएर राज्यले खर्च गरेर पढाउँछ भने राजकुमारीलाई दरबारिया भाषा, रहनसहन, शिष्टता, मर्यादाजस्ता कुरामा तालिम दिएर इमान्दार दासी बनाउँछ । उपन्यासकारले आफ्नै रुचि, अभ्यास र प्रतिभा कारणले विश्वप्रभालाई क्षमतावान् बनेको देखाएर महिलाले अवसर पाएर काम गर्न सक्छन् भन्न सङ्केत दिन खोजेका छन् ।

छोरीका जीवनको मूल्यहीनता : पितृसत्तात्मक समाजमा नारीलाई निरीह, कमजोर, निष्क्रिय, परावलम्बी, रक्षिता, आकाङ्क्षारहित, असक्षम, रुन्चे, पालिने, मनोरञ्जन दिने र सानोतिनो काम गर्ने जातका रूपमा हेरिन्छ । *महारानी* उपन्यासका अधिकांश नारीको भूमिका सहयोगी र रुञ्चे छ । राज्यको हितका निमित्त पुरुष शासकहरूले महिलालाई बलि चढाउँछन् । मलेवमको सङ्कट समाधान गर्न चाहेकी तर पर्वतको नागरिक बन्ने प्रक्रियामा रहेकी विश्वप्रभाको प्रेम विषयक सन्दर्भलाई हतियार बनाएर पुरुषरचित मिथकहरू सुनाएर त्यागका निमित्त उकासिएको छ । महिलाका रुचि, आकाङ्क्षा, चाहनाको निर्मम हत्या गरिएको छ । कात्यायनीले शयनकक्षमा महिषासुरको हत्या गरेको सन्दर्भ पितृसत्ताले ल्याएको छ तर महिलालाई लाभका भूमिका दिएको देखिन्छ । मरेपछि स्वर्ग पाउने लोभ विश्वप्रभालाई देखाइएको छ । पर्वतले विश्वप्रभाका रहर, प्रेम, परिवार, लोभे खोसेर रिठो पारेको छ । सक्षम नारी भएर पनि विश्वप्रभाले मलेवमको मेजमानीमा बस्नुपरेको छ । अति निम्नवर्गीय नारीलाई दाइजो बनाएर उपहार दिने परम्परा छ । उपन्यासमा वर्णित रम्भा, मङ्गली, चपली र वैजन्ती राजकुमारीहरूका दाइजोमा आएका दासी हुन् । दासीका रहर त समाजका निमित्त समस्याको विषय नै बनेको छैन । विवाहपूर्व तिनको रहर के छ भन्ने विषयमा नसोधिएकामा विश्वप्रभाको चित्त दुःखेको छ । तत्कालीन समाजले मलेवम र भद्रिवमका रहर र सपना पूरा गर्न विश्वप्रभालाई अन्याय गरेको छ । उच्चवर्गीय परिवारकी छोरी र बुहारी हुन पाउनु गर्वको कुरा हो र पनि विश्वप्रभा नारी भएकै कारणले उसका रहरहरू राज्यले खोसेको छ ।

रूढिग्रस्त संस्कार : *महारानी* उपन्यासमा पात्रहरू रूढिग्रस्त हुनु पनि समस्याका रूपमा देखिएको छ । पर्वतबाट धोका पाएकी विश्वप्रभा भन्थे - 'देउपुरले मकन दान गन्याको हो । दान फिर्ता लिनु घोर पाप मानिन्छ । मेरा जन्मदाता र जन्मभूमिकन त्यो पापको भारी बोकाउन सक्छु र ? फेरि बुबामुमा भैदिएका ...' (पृ. ३५६) । विश्वप्रभा जस्ता वाचाल नारीसमेत आफूलाई दान ठान्न विवश देखिएका छन् । दासीहरू मालिकनीलाई विपत परे आत्मदाह गर्न पनि पछि पर्दैनन् । रम्भाले मालिकनीसित अलग्गिनु परेपछि आत्महत्या गरेकी छ । त्यसैले कुलीन नारीको विपत्ती निम्नवर्गीय नारीका निमित्त सङ्कटको विषय बनेको छ ।

पितृसत्ता : पुरुषको आधिपत्य रहने परिवारहरू मिलेर बनेको समाजलाई पितृसत्तात्मक समाज भनिन्छ। पितृसत्तात्मक समाजमा दुलही दुलाहाका घर जान्छन्, छोराछोरीले बाबुको गोत्र लिन्छन् । पुरुषहरूले महिलामाथि शोषण र नियन्त्रण गर्न छुट पाउँछन् । महारानी उपन्यासमा भद्रिवम, दिल्ली भुजेल र उद्दिम भण्डारी पितृसत्तात्मक दम्भ भएका पात्र हुन् । भद्रिवमले सत्तास्वार्थका निमित्त विश्वप्रभाको जीवनमाथि खेलवाड गरेको छ भने दिल्ली भुजेलले भद्रिलाई कुकर्मका निमित्त उकासेको छ । उद्दिम भण्डारी आफू दोस्रो बिहे गर्छ तर दुई वर्षदेखि माइत बसेकी श्रीमतीले दोस्रो विवाह गरी भनेर जार काट्न प्रयास गर्छ । उपन्यासकारले घनश्याम, मलेवम, सुमन्त जस्ता सत्ताको दम्भ नभएका पात्रको मसिनो चित्रण गरी सबै पुरुष पात्र दम्भी हुँदैनन् भन्ने सन्देश दिन खोजेका छन् । यसका साथै यी चरित्रहरू माफर्त गणतन्त्र नेपालका समकालीन शासकहरूले गर्दै आएका अकल्पनीय शोषण र लुटप्रति मार हानेका छन् ।

प्रमुख नारी पात्रहरू

महारानी उपन्यासमा पुरुष र नारी दुवै थरी पात्रको उपस्थिति छ । नारी पात्रहरूमा विश्वप्रभा र गुलवदनको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिएको छ ।

विश्वप्रभा : गुलवदनको मूल्याङ्कनमा देउपुरकी राजकुमारी विश्वप्रभा रूप, गुण, वाणी र व्यवहारले युक्त छ भने खाँचीकी राजकुमारी मितभाषी छ । विश्वप्रभा आँटिली र खुलस्त छ । घोडाको लगाम आफैँले लिई युवराज मलेवमसँग घोडा कुदाइमा टक्कर लिने र खुलेर आफ्ना कुरा नधकाई राख्ने बहिर्मुखी प्रवृत्तिकी विश्वप्रभा सुरुदेखि नै आकर्षक छ र पाठकको ध्यान तान्न पनि सफल छ । मलेवमले निर्णय लिन हिच्काउँदा 'राज्य चलाउनु जम्मेवारी लिनुपर्न्या मानिस लक्पकायर पनि काम चल्छ' (पृ. २५६) भनी कुनै धक नमानी जवाफ दिने विश्वप्रभा सुरुदेखि नै राज्य विभाजन गर्नु हुँदैन भन्ने धारणा राख्छे । देशका निमित्त शहीद बन्न तयार विश्वप्रभाले दरबारलाई पनि प्रभावित पारेकी छ ।

विश्वप्रभाको चरित्र बहिर्मुखी छ । भद्रि र भाइभारदारबिचको लडाइँमा आफू मिचिन नचाहेको बरु देउपुर फर्किन वा आत्महत्या गर्न तयार रहेको कुरा स्पष्ट पारे पनि पर्वतको समस्यामा आफ्ना रुचिहरूको त्याग गरी भद्रिसँग विवाह गर्न दरवारले बाध्य पार्छ । यस क्रममा उसका भावनाहरूको शोषण गरी मनोवैज्ञानिक दवाव दिइएको छ । महाराज घनश्याम र युवराज मलेवम उसका त्यागका अगाडि पुड्का देखिएका छन् । विश्वप्रभाको निस्वार्थ प्रेम र अदम्य साहसका अगाडि सिङ्गो पर्वत हाँछ । हार स्वीकार गर्दै देशका तर्फबाट बडाकाजी घुँडा टेकेर भन्छ : 'हामीले हाँचौँ । हामीसँग न पर्वतको विखण्डन रोकनु तागत छ न युवराजकन गद्दीविमुख गराउनु हिम्मत छ । युवराजकन सम्झाउनु, बुझाउनु, मनाउनु सामर्थ्य पनि छैन' (पृ. २९०) । विश्वप्रभा गतिशील नारी पात्र हो । भद्रिसँग विवाह भएपछि उसको व्यवहारमा परिवर्तन आएको छ । उसको वाचाल प्रवृत्ति हराएको छ र शृङ्गारमा रुचि घटेको छ । पतिको सद्गतमा पनि उसले रुचि देखाइन । आफ्नो परिवार बलि चढाएर मलेवमको मेजमानीमा बस्दा समाजले कुरा काट्ने ठानी र मलेवमलाई कुनै खबर नगरी बिलकुल नयाँ ठाँउमा गएर सन्यास जीवन बिताउने हेतुले राज्यबाट बेपत्ता भई । सामन्ती सत्ता संरचना र पुरुष वर्चस्वका विरुद्ध विद्रोह गर्ने कुनै आधार नदेख्दा एउटा होनहार नारी पर्वत राज्यबाट बेपत्ता भई । पितृसत्ताका अगाडि नारीले चाहेर पनि केही गर्न सक्तैनन् भन्ने सन्देश उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको छ ।

यस उपन्यासमा विश्वप्रभाको चारित्रिक विकास पत्यारिलो ढङ्गले भएको छैन । उमेर, अनुभव र शैक्षिक पृष्ठभूमि विचार नगरी उसलाई शास्त्रज्ञ र परिपक्व देखाइएको छ ।

गुलवदन : महाराज घनश्यामकी पटरानी गुलवदन उमेरले साढे पाँच दशक नाधिसकेकी पात्र हो । यसको व्यक्तित्व बहिमुखी छ । महाराजको चाकडी गर्नु, पूजापाठ गर्नु, राजालाई सल्लाह दिनु यसको मूलभूत कार्य हो । यसले जार काट्न तम्सिने उद्दिम भण्डारीलाई सम्भाउन अगाडि सरेकी छ । त्यस्तै मल्लवंशले पर्वतमा एकलौटी राज्य गरेका; मगर, थापा, बानियाँहरूको उपस्थिति नभएको हुनाले पर्वत राज्य बलियो हुन नसकेको बताउने गुलवदनलाई उदार पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । महाराज घनश्यामका संस्कारजन्य पितृसत्तात्मक चिन्तनलाई यसका माध्यमबाट बाहिर ल्याइएको छ । उसले पुरुषका केही कमजोरी औँल्याउँदै पुरुषहरूको रूपका पछि लाग्ने प्रवृत्ति हुने हुनाले दरबारमा द्वन्द्व हुन सक्ने कुरा व्यक्त गरी बहुविवाहको घुमाउरो शैलीमा विरोध गर्न खोजेकी छ । यसले रिसाएर माइत जाने सौतालाई भन्दा उसलाई फिर्ता लिन नजाने महाराज घनश्यामलाई दोषी देखेकी छ ।

पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण

पितृसत्ताका बारेमा खुलेर बहस गर्ने युग त्यो होइन र पनि विश्वप्रभाले दरबार पस्नुपूर्वको आफ्नो जीवन रङ्गीन भएको, अनगिन्ती सपना, कामना र कल्पना दरबारले खोसेको र बेनीको दरबार आफ्ना लागि अभिशाप बनेको बताएकी छ । पितृसत्ताले एउटा नारीका सारा आकाङ्क्षा खरानी पारेको तथ्य विश्वप्रभाका तर्फबाट व्यक्त भएको छ । गुलवदनले पनि मसिनो स्वरमा पुरुषका कमजोरी औँल्याएकी छ । दरबारका प्रश्नको उत्तरको सामना गर्ने विश्वास नभएकाले रम्भाले आत्महत्या गरेकी छ । पितृसत्तात्मक दम्भ नभएको मलेवमले पनि आफ्नो मनोविज्ञान नबुझेर नयाँ दरवार बनाउन लागेको गुनासो गरेकी छ । लोकतान्त्रिक छवि भएको घनश्यामको व्यवहार मन नपरेर घनश्यामकी कान्छी रानी माइत बसेकी छ ।

नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण

लेखकले महारानी उपन्यासमा नारीप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राखेका छन् । उपन्यासको संरचनामा नारीलाई प्रमुखता दिनु, उपन्यासको नामाकरण नारीको पक्षबाट गर्नु, कतिपय मिथकहरूको विनिर्माण गरी नारीप्रति भएका विभेद औँल्याउनु, राज्यको अखण्डताको निमित्त नारीले गरेका बलिदानलाई उच्च स्थान दिनु यस उपन्यासमा नारीप्रतिको लेखकीय दृष्टिकोणको सकारात्मक पक्ष हो । लेखकले आफूले नारीप्रति राखेका भावना मूलतः विश्वप्रभाका माध्यमबाट र अंशतः गुलवदनका तर्फबाट व्यक्त गरेका छन् । पितृसत्ताका आडमा पुरुषले नारीमाथि गर्ने अत्याचार उद्दिम भण्डारीका क्रियालापमार्फत व्यक्त गरेका छन् । असती पतिको मृत्यु हुँदा सद्गतमा सहभागी नगराउनु, विश्वप्रभासँग पितृसत्ताले घुँडा टेकेको देखाउनु पनि लेखकको नारीप्रतिको उदार सोच हो । विश्वप्रभालाई 'म कात्यायनी बन्न पनि सक्तिन । मन्पाछि देवी भन्याउन्त्या रहर पनि छैन' (पृ. २८५) भन्न लगाएर परम्परित प्रचलनप्रति व्यङ्ग्य पनि गरेका छन् । उपन्यासकारले मूलतः उदारवादी नारीवादी चेतनाको पक्षपोषण गरेका छन् । रम्भालाई आत्महत्या गर्न लगाएर दासको चेतना दमित नै रहेको सङ्केत दिएका छन् । नारीप्रतिको पुरुषको दृष्टिकोण गलत भएकाले नारीले दुःख पाउने गरेकी हो । सम्पन्न र उच्च पदीय हैसियतको भएकाले जुनसुकै नारीका निमित्त आफूलाई योग्य समिक्ने पितृसत्तात्मक अहङ्कारप्रति लेखकले विश्वप्रभाका तर्फबाट व्यङ्ग्य गरेका छन् । विश्वप्रभालाई राज्यको मेजमानी खान नलगाएर नारी स्वाभिमानको रक्षा गरेका छन् ।

पितृसत्तात्मक समाजमा नारी विद्रोह सहज होइन भन्ने कुरा विश्वप्रभाका सन्दर्भमा आत्महत्या वा सन्यासबाहेक अन्य विकल्प फेला नपरेको देखाएर स्पष्ट पारेका छन्। दासीका निमित्त सन्यासी हुने अवसर पनि उपलब्ध नभएको देखाएर पितृसत्तात्मक क्रूरताको पराकाष्ठ देखाएका छन्। नारीमा पनि पितृसत्तात्मक सोच हुने कुरा गुलवदनका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ। गुलवदन राजकुमारीहरूको रूप हेर्न पछि लागेर धारासम्म जान्छे र बाह्य सौन्दर्यलाई नारीको एउटा योग्यताको रूपमा लिन्छे। नारीमा नै योग्यताभन्दा रूप खोज्ने प्रवृत्ति हुन्छ भन्ने देखाउन लेखकले गुलवदनको सिर्जना गरेका हुन्। सुमन्त बानियाँको चरित्रचित्रणमा आदर्शवाद व्यक्त भएको छ।

निष्कर्ष

महारानी उपन्यासको आरम्भमा महाराज घनश्यामको शासनकालको वर्णन छ भने अन्त्यभागतिर पुरुषप्रधान समाज मनोविज्ञानका कमजोरीहरू केलाउँदै युवराजलाई राजगद्दी दिलाउन र पर्वतको अखण्डता जोगाउन नारी जातिमाथि गरिएको अशोभनीय व्यवहारको खुलासा गरिएको छ। बानियाँले तीन शताब्दी अधिका लैङ्गिक विभेदका सन्दर्भहरू खोजी देशको अखण्डताको रक्षार्थ नारीजातिको निस्वार्थ बलिदानको कथा भनेका छन्। राष्ट्रको रक्षार्थ नारीको भूमिका चाहिने, खेतिवालीका निमित्त नारी चाहिने तर नारीलाई सहयोगी र सुसारेको भूमिका मात्र दिने; शिक्षा, कानून र धनदौलतमा कुनै भूमिका नदिने पितृसत्तात्मक समाजको चित्र राष्ट्रसँग कोरेका छन्। लेखकले शक्ति र सत्ताका निमित्त नारी र पुरुष सम्बन्धको सौहार्दतालाई खलल पार्ने भद्रिवम र दिल्ली भुजेलका पितृसत्तात्मक व्यवहारप्रति असहमतिको भाव प्रकट गर्नुका साथै विश्वप्रभाको स्वार्थरहित बलिदानप्रति उच्च सम्मान प्रकट गरेका छन्। समाजका तल्लो वर्गका शोषित र उत्पीडित वर्गका नारीहरूको अवस्थाको चित्रण भने प्रासङ्गिक रूपमा मात्र भएको छ। चरित्रलाई विश्वसनीय बनाउन थप मिहिनेत गर्न बाँकी नै रहेको यो उपन्यास सांस्कृतिक कोणबाट समेत पठनीय बनेको छ। पितृसत्ताको कुरूप पक्षको चित्रण गर्दै नारीहरूले राष्ट्रको निर्माणमा विगतमा गरेका योगदानलाई चर्चामा ल्याउन खोजिएको हुँदा महारानी उपन्यासको सारवस्तु नारीपक्षीय बनेको छ।

सन्दर्भ-सूची

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१), *पश्चिमी साहित्य सिद्धान्त*, ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- अधिकारी, लक्ष्मीशरण (सन् २०१४), 'नारीवाद र तीन घुम्ती उपन्यासमा नारीवादी चिन्तन', *जनप्रिय जर्नल अफ इन्टरडिस्प्लिनरी स्टडिज*, भोलं ३, पृ. ६२-७२।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा*, काठमाडौं : अक्षर क्रियसन नेपाल।
- कावर्ड, आर. (सन् १९८३), *पाटिआरकल प्रिसिडेन्टस : सेक्सुआलिटी एन्ड सोसिअल रिसेसन*, लन्डन : रुटलज।
- गौतम, कृष्ण (२०५०), *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप, अनेक पठन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- गुएरिन, डब्लु.एल. (सन् १९९९), *अ ट्यान्डबुक अफ क्रिटिकल टु लिटरेचर*, चौथो संस्क., न्युओर्क : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस।
- चैतन्य (२०७०), 'समकालीन बुर्जुवा दर्शन र सांस्कृतिक अध्ययन', *भृकुटी*, अङ्क १९, पृ. १४२-१६५।
- टुना, एन. एन्ड रोजम्यारी टी. (सन् १९९५), *फेमिनिज्म एन्ड फिलोसोफी बाउडर*, सन फ्रान्सिस्को : वेस्ट भ्यु प्रेस।
- त्रिपाठी, सुधा (सन् २०१२), *नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन।
- पाण्डे, ज्ञानु (२०६९), *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन।

- बराल, ऋषिराज (२०६४), *साहित्य र समाज*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बानियाँ, चन्द्रप्रकाश (२०७६), *महारानी*, काठमाडौं : शिखा बुक्स ।
- बिस्ले, सी. (सन् १९९९), *ह्वाट इज फेमिनिज्म ?*, न्यु दिल्ली : साज पब्लिकेसन ।
- बोउवार, सिमोन द (सन् १९८८), *स्त्री उपेक्षिता*, अनु. प्रभा खेतान, दिल्ली : हिन्दी पाकेट बुक्स प्रा.लि. ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६१), *पश्चिमा बलैसीका बाछिटा*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७), *आधुनिक नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) विश्लेषण*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- म्यासेन, डी.एल. (सन् २०००), *फेमिनिस्ट थ्योरी एन्ड लिटरेरी प्राक्टिस*, लन्डन : प्लुटो प्रेस ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६१), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शिवाकोटी, रमा (२०६२), *उपन्यास सिद्धान्त र विजय मल्लको उपन्यासकारिता*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडमिक पब्लिकेसन ।